

Цивілізаційні процеси і розвиток особистості

У статті зроблено спробу спрогнозувати розвиток особистості в умовах сучасних глобальних змін, зокрема науково-технічних, у різних соціальних сферах. Теоретично проаналізовано процес соціалізації особистості на тлі сьогоденних стрімких цивілізаційних змін.

Ключові слова: особистість, розвиток особистості, процес соціалізації особистості, цивілізаційні процеси, особистість в системі освіти.

В статье автор делает попытку спрогнозировать развитие личности в условиях современных глобальных изменений, в частности научно-технических, в разных социальных сферах. Теоретически проанализирован процесс социализации личности на фоне сегодняшних стремительных цивилизационных изменений.

Ключевые слова: личность, развитие личности, процесс социализации личности, цивилизационные процессы, личность в системе образования.

Актуальність. Україна як держава і як соціум перебуває зараз на складному і, багато в чому, вирішальному етапі свого історичного шляху. Відновивши державну незалежність і почасти виходячи з важкої системної кризи, пов'язаної зі зміною суспільного ладу, вона й досі зазнає чимало труднощів, зумовлених, серед іншого, недостатньою визначеністю орієнтирів її подальшого розвитку.

Проте, з'ясовуючи ці труднощі й намагаючись визначити стратегію їх долання, не слід переоцінювати значущість специфічних обставин, притаманних нашій країні як пострадянській. Тобто ці обставини, безумовно, впливають на перебіг подій, але вони радше додатково загострюють суперечливу й загрозливу глобальну ситуацію, до якої потрапила людська цивілізація на зламі тисячоліть.

Адже стрімкий науково-технічний прогрес, доповнений соціальними зрушеннями, докорінно змінив людське життя, наділивши і людські спільноти, й окремих індивідів колосальними, фантастичними за мірками минулих століть технологічними можливостями, зробив це життя (принаймні, в економічно розвинених країнах) набагато комфортнішим, значно полегшив реалізацію найсміливіших творчих задумів у різних сферах діяльності – та, на жаль, водночас поставив під сумнів виживання людства...

Цю загрозу слушно пов'язують насамперед з екологічними негараздами, з усе потужнішим антропогенним і техногенним тиском на природу планети Земля, який дедалі більшою мірою вичерпує її ресурси й перевищує її самовідновлювальні здатності. Під небезпечне навантаження, яке може перевищувати його адаптаційні можливості, потрапляє за цих умов і людський організм. Варто зазначити, що він не лише опиняється у зміненому (не у кращий бік) природному середовищі, а й сам є часткою тієї природи, яка зазнає загрозливих для неї впливів (хімічних, радіаційних тощо).

Проте в цьому полягає лише одна сторона труднощів. Адже якщо як організм людина перебуває у природному середовищі й становить частку природи, то як особистість (менш або більш розвинена) вона перебуває у культурно-цивілізаційному середовищі і, можна сказати, входить (більш або менш органічно) до складу відповідних систем (цивілізаційні системи знаходять вияв у технологіях виробництва, зв'язку, масової комунікації, в організації систем життєзабезпечення населення, сфери послуг тощо; проявами культурних систем є і архітектурне середовище, і панівні звичаї, моральні норми, ціннісні пріоритети тощо). Тож перелічені системи змінюються у наш час набагато швидше (і частіше люди переходять з однієї системи до іншої), ніж це зазвичай мало місце в історії, і це теж нерідко перевищує адаптаційні здатності індивідів та спільнот.

Мета нашого дослідження – визначити шляхи розвитку особистості в сучасних науково-технічних змінах.

Сучасний етап розвитку світового суспільства позначений продовженням стрімкого науково-технічного прогресу. Постійно з'являються нові професії. Особливості роботи та вимоги до фахівців із існуючих професій постійно змінюються. Зокрема, за останні 15 років більшість професій в Україні зазнали значних змін у зв'язку із кардинальною трансформацією в ній соціально-політичного та економічного ладу, а також із все більш інтенсивною інтеграцією до світової спільноти.

Проте зміни відбуваються, звичайно, не лише в Україні. Аналізуючи процеси сучасного розвитку суспільства, зарубіжні та вітчизняні дослідники зазначають, що він характеризується *безпрецедентною динамікою*, постійними змінами як запитів до функцій різних компонентів суспільства, так і їхнього реального функціонування, яке теж змінюється, але з відставанням від запитів. Причому така динаміка та зміни спостерігаються в різних соціальних сферах.

Так, для сфери *виробництва і збуту товарів* є характерними: підвищення темпів виробництва й питомої ваги інноваційних продуктів; скорочення інноваційних циклів; загострення конкуренції; виникнення нових ринків збуту; запровадження менеджменту, орієнтованого на стосунки зі споживачами та ін.

У сфері *діяльності та спілкування персоналу організацій* нині робиться наголос на необхідності: високого рівня мобільності та гнучкості персоналу; навчання протягом усього життя; все-світнього обміну персоналу організацій знаннями; постійного обміну професійним досвідом; обов'язкового використання Інтернету і, взагалі, комунікацій, базованих на сучасних технологіях; вільного використання англійської мови і водночас розвитку в персоналу міжкультурних компетенцій.

Реалізація окреслених запитів наражається на труднощі, зумовлені браком відповідних цим запитам *людських ресурсів* і не досить ефективним використанням тих, які наявні. Відзначається, зокрема, старіння робочої сили і брак кваліфікованого персоналу серед молоді. Виявляється, що роботодавці хибують на короткозорість, якщо цікавляться лише трудовою діяльністю своїх працівників. У зв'язку з цим звертається увага на необхідність гармонійного поєднання персоналом організацій різних сфер їх життєдіяльності, дотримання балансу між роботою та іншими сферами життя (*work-life balance*), впровадження управління здоров'ям (*health management*) тощо.

Так чи інакше, притаманні сьогоденню стрімкі цивілізаційні зміни ставлять нові вимоги до *особистості*. Не заглиблюючись у надскладну проблему *генези* особистості, яку глибоко досліджує С.Д. Максименко, зосередимось на її *розвитку* й будемо виходити з того, що він відбувається у процесі *соціалізації* [4]. Цей процес починається з дня народження людини і триває все її життя.

Зростання наукового інтересу до процесу соціалізації як до явища не тільки соціально-психологічного, але й педагогічного пов'язане зі зміною *парадигми освіти*. Сучасна парадигма освіти включає концепцію соціалізації особистості, в якій наголошено на *суб'єктності* цього процесу. Цієї якості перебігові соціалізації неминуче надають трансформаційні процеси в суспільстві, ставлячи до особистості певні вимоги щодо формування моделей соціальної поведінки, конструювання персональної системи цінностей та ідентифікаційних структур особистості.

Із другої половини ХХ ст. відбувається становлення нового типу культури, який Марґарет Мід назвала *префігуративною культурою*. Він виникає на тлі глобальних інформаційних, технічних, соціальних, політичних змін, темпи і масштаби яких не можна

зіставити з попередніми історичними епохами. Інформаційна революція зробила навколишній світ (принаймні на поверховому рівні) більш прозорим і доступним не тільки для дорослих, але й для дітей. Інформаційні ресурси (знову-таки, на поверховому рівні) стають зрозумілими дітям, інколи без спеціального посередництва вчителів і батьків.

Сучасні діти швидше за дорослих опановують різні технічні досягнення. Започатковані молоддю економічні, фінансові й політичні інновації в багатьох випадках визначають зараз життя суспільства. Хто з дорослих сьогодні може сказати, що він готує свою дитину до майбутнього життя, якщо він сам не може уявити, яким воно стане через 10, а тим паче через 20-30 років, коли його дитина досягне зрілого віку?

Реалії життя раз у раз ставлять сучасну людину у *невизначені ситуації*, коли не може бути готових рішень, які б приймалися на основі засвоєння готових знань, умінь, навичок. Кожну невизначену ситуацію потрібно розв'язувати творчо, самостійно приймати рішення і нести за нього відповідальність.

В умовах префігуративної культури центром зосередження культурних цінностей стає *майбутнє*. Відповідно, зазнають змін міжпоколінні відносини. Практика взаємодії "батьків" і "дітей" потребує тепер нових моделей, які б базувалися на співробітництві, партнерстві, взаємній довірі старших і молодших.

Загалом зміна типу культури потребує *нового типу особистості*, основними характеристиками якого є творча активність і здатність орієнтуватися на майбутнє: вміння прогнозувати, створювати чуттєві образи майбутнього, гнучко переходити до нових видів діяльності.

Поширеним є стереотип, за яким соціалізація розглядається як зміна якісних фаз, до кожної з яких людина має бути підготовлена попереднім етапом розвитку. Соціалізація виглядає при цьому як процес, нібито повернений назад, як реакція, що настає за змінами соціальної ситуації. Такий погляд на соціалізацію не вписується у сучасні трансформаційні процеси. Адже останні визначаються: по-перше, вже згаданим вище зростанням питомої ваги невизначених соціальних ситуацій, за яких особистість не має нормативних приписів відносно мети й результату своєї діяльності; по-друге, зміною соціальної реальності, зокрема виникненням нових соціальних ролей, нових видів діяльності, нових групових норм. Прискорення соціальної динаміки, перетворення старих і виникнення нових соціальних структур, трансформація соціальних ідеалів і цінностей неминуче надають нових параметрів перебігові

соціалізації, вимагаючи від тих, хто соціалізується, конструювання персональної системи цінностей та ідентифікаційних структур особистості. Отже, нормативні моделі, які засвоює індивід в процесі соціалізації, змінюються через смислову інтерпретацію ще до того, як це засвоєння завершено. З цього випливає, що індивід не може бути жорстко детермінований соціальними нормами: адже він ці норми інтерпретує, тим самим виступаючи творцем соціального простору, *суб'єктом соціалізації*.

Принцип суб'єктності в дослідженні соціалізації особистості передбачає дотримання таких вимог [2]:

- мати на увазі, що особистість або група є індивідуальним або груповим суб'єктом, який, за достатнього рівня свого розвитку, постає активним, самостійним, відповідальним, здатним до саморегуляції та рефлексії;
- розглядати суб'єкт як такий, що динамічно розвивається і (знову-таки, за достатнього рівня розвитку) має уявлення про власні можливості і потенціали, про основні етапи свого життя, а також про свої потреби й цілі на кожному етапі життєдіяльності;
- враховувати *ціннісно-смислові складові* активності суб'єкта, те, що показники процесу соціалізації залежать не безпосередньо від соціального середовища, а опосередковуються свідомістю індивіда, зокрема *ціннісно-смисловою її системою*.

Звичайно, коли йдеться не лише про дослідження процесів соціалізації, а й про *регульовальні впливи* на них з боку суспільства, то найважливішими об'єктами цих впливів мають бути саме щойно зазначені *ціннісно-смислові складові*. Нагадаємо, що саме такі впливи становлять головний зміст процесів *виховання*, у його різноманітних напрямках і формах, і ще раз наголосимо на необхідності вираховування й заохочування суб'єктності виховуваних.

Здійснюючи регульовальні впливи на процеси соціалізації, слід орієнтуватися не лише на найближче майбутнє, яке, власне, вже потужною ходою входить у суспільне життя, а й на майбутнє дещо віддаленіше, котре, однак, вже стало об'єктом наукового прогнозування і усвідомлення якого не може не викликати тривогу. Та найгіршою реакцією було б ховати голову, як страус.

За наявними прогнозами, вже у найближчі десятиріччя мешканці Землі найімовірніше стикнуться з чималими випробуваннями. Очікуючи їх, вчені звертаються до дуже давнього досвіду людства. Згідно з панівними серед істориків первісного суспільства поглядами, десь близько восьми тисяч років тому внаслідок удосконалення мисливських технологій (як це нагадає сучасні

проблеми!) ресурси угідь, якими користувалися чимало племен, великою мірою вичерпались. За цих умов від загибелі внаслідок голоду врятувалися ті племена відповідних регіонів, які зуміли, не обмежуючись полюванням, рибальством, збиранням плодів, грибів тощо, опанувати землеробство й тваринництво (це так звана *неолітична революція*). Отже, ці племена перейшли від *привласнювальної* економіки до *виробничої*, зробивши тим самим один з найважливіших кроків у становленні людської цивілізації. Дослідники звертають увагу на психологічні механізми цього переходу: для його здійснення виявились необхідними неабиякі розумові здібності (аби прогнозувати події та планувати свою діяльність на рік і більше наперед) та вольові якості (потерпаючи від голоду, тим не менш зберігати зерно для посіву і тварин для розведення).

Досить подібною до щойно окресленої є ситуація у сучасному світі – з тими відмінностями, що наявні проблеми є не регіональними, а глобальними, прогнозування і планування вимагаються на кілька поколінь наперед, а подолання культу безоглядного надмірного споживання (поза таким подоланням про необхідний для виживання людства “усталений розвиток” годі й мріяти) становить надзвичайно складне завдання – і в соціально-економічному, і в соціально-психологічному, і в суто особистісному вимірі. Проте усвідомлення цих складностей має бути підставою не для розпачу, а для такої діяльності (зокрема, у сфері екологічного й морального виховання), яка б зробила перспективи людства дещо більш обнадійливими.

Суперечливі взаємозв'язки цивілізаційних зрушень і психологічних чинників виявляються і у сфері *конфліктів* людських спільнот, груп, індивідів. Відомо, що жорстокі, криваві зіткнення пронизують усю історію людства. Так само відомо й те, що, попри спричинювані ними колосальні втрати і страждання, вони – протягом усієї історії – відігравали й істотну позитивну роль як потужний важіль нарощування і якісного вдосконалювання продуктивних сил суспільства (зокрема, як один з провідних чинників науково-технічного прогресу), як прискорювач відмирання застарілих і утвердження досконаліших форм суспільної організації, нарешті, як фактор відпрацьовування й розвитку інтелектуальних здатностей і найвищих моральних чеснот (із наступним виховуванням нових поколінь на прикладі героїв). Проте сучасна цивілізаційна ситуація вносить істотні зміни у співвідношення позитивних і негативних функцій конфліктів. При тому, що перші, звісно, не зникли, вони дедалі більше поступаються

за значущістю другим – і через пряму небезпеку самознищення людства в разі застосування найбільш руйнівних новітніх озброєнь, і (навіть, коли пощастить уникнути такого застосування) через непродуктивне розпорошення й без того обмежених ресурсів.

Джерелами загострення конфліктів у сучасному світі є не лише зіткнення реальних інтересів тих чи тих спільнот (ці інтереси, за раціонального підходу й доброї волі сторін, часто можуть бути великою мірою узгоджені), а й психологічні детермінанти, у складі яких глибинні чинники, що мають біологічне підґрунтя, поєднуються із соціально-психологічними, пов'язаними із престижністю конфронтаційності, сповненості нею багатьох (в тому числі таких, що заслуговують на повагу) традицій, передусім патріотичних. Тож, не відкидаючи цих традицій, варто вносити корективи у їхнє осмислення. Шануючи героїв війн, революцій, визвольних рухів, слід брати за взірць не так їхні дії (котрі могли бути слухні за тодішніх історичних обставин, але були б неадекватні сьогодні), як незаперечні чесноти цих людей.

У ширшому плані за окреслених умов видаються слухними такі пріоритети у розбудові суспільної ідеології, державної політики, громадянського виховання:

- поєднання відданості своїй спільноті (зокрема, своїй країні) зі щирою повагою прав та інтересів інших спільнот і людства загалом, налаштованість на толерантність, діалог і співпрацю. Слід прагнути оптимального балансу між національним і глобальним з тим, щоб особистість, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії глобалізованого світу, була здатною жити й діяти в ньому, нести свою частку відповідальності за нього, бути не тільки громадянином країни, а й громадянином світу;
- обмеження сфери об'єктів, щодо яких є виправданим безкомпромісне (за потреби – силове) протистояння, особами, групами, організаціями, іноді, на жаль, і державами, які безпосередньо загрожують життєвим інтересам інших суб'єктів суспільного життя і/або всього людства, підривають національну й міжнародну безпеку;
- з огляду на необхідність конфронтаційної активності, жорсткої боротьби за перемогу для підтримання життєвого тону і психологічного здоров'я багатьох (насамперед, молодих) людей, – заохочування суспільно прийнятної й корисної реалізації такої активності у спорті (подібно до того, як він вимагає фізичної активності, яка необхідна для здоров'я, але якої недостатньо потребують сучасні праця й

побут), у суспільно потрібному жорсткому протистоянні (див. попередній абзац), а також у різноманітних творчих змаганнях, цивілізованій конкуренції у бізнесі і так само у цивілізованій суспільно-політичній діяльності.

Тепер перейдемо безпосередньо до розгляду соціального інституту, якому належить провідна роль в управлінні процесами соціалізації особистостей з боку держави і суспільства в цілому. Йдеться про *освіту*. Тож нагадаємо основні напрямки вдосконалення освіти в Україні, взявши за основу положення прийнятої 2001 року Національної програми розвитку освіти. Хоча протягом років, що минули, було проведено чималу роботу з реалізації вказаних положень, вони й сьогодні залишаються актуальними. Тож подаємо їх у модернізованому вигляді [5].

1. Слід чіткіше визначати *фундаментальні знання* у різних предметних царинах, забезпечуючи їх належне засвоєння і водночас долаючи надмірність інформаційної складової, що має ілюструвати фундаментальні положення. Необхідно також відпрацювати механізм систематичного оновлення змісту навчання відповідно до розвитку науки і до притаманних сучасності цивілізаційних зрушень.

Визначаючи цілі та зміст освіти, слід зважити на зміну орієнтації європейської системи освіти з навчання знань, умінь і навичок на *формування компетенцій* як здатностей особистості до розв'язання задач певних класів. Ця ідея знаходить як своїх гарячих прихильників, так і не менш твердих опонентів, але для нашого аналізу істотним є те, що з часів становлення класичної педагогіки вперше для масової освіти запропоновано варіант відходу від традиційної ідеї формування знань, умінь і навичок. Формування компетенцій як мета освіти передбачає зміну не тільки змісту, але й форм і методів навчання, тобто постає питання щодо *розробки нової концепції освіти*.

2. Усвідомлюючи важливість *людиноцентричних тенденцій* у сучасній цивілізації та їх реалізації в освіті, треба всіляко їх підтримувати, зосереджуючи в освітньому процесі більшу увагу на пізнанні людини, її біологічних, психологічних і соціальних якостей, на індивідуальному самопізнанні учнів і студентів, на їхньому прилученні до національної та загальнолюдської культури. Ця вимога стосується усіх рівнів освіти. Тому, до речі, нас непокоять намагання зменшити частку гуманітарних дисциплін у навчальних планах негуманітарних ВНЗ. Інша річ, що слід наполегливо вдосконалювати зміст цих дисциплін, рівень їх викладання та їхні зв'язки із профільними дисциплінами.

3. Навчити людину в школі чи навіть у найкращому університеті на все життя взагалі неможливо, а в наш час, з огляду на окреслені вище цивілізаційні процеси, – і поготів. Постає потреба вироблення в учня та студента розуміння необхідності та уміння *навчатись упродовж життя*. Таке вироблення стає найважливішою, поряд із засвоєнням системи базових знань, функцією навчального процесу. У сфері ж організації освіти перед Україною, як і перед іншими країнами, стоїть вельми важливе практичне завдання – побудувати з використанням сучасних технологій і психолого-педагогічних надбань *ефективну систему безперервної освіти*.

4. Слід наполегливо долати глибоко укорінені в освітній сфері авторитарні настановлення і прийоми роботи, робити все можливе для переходу від авторитарної педагогіки до педагогіки толерантності, від суб'єктно-об'єктних відносин між вчителем (викладачем) і учнем (студентом) до суб'єктно-суб'єктних, запроваджувати демократичні засади в управлінні навчальними закладами. Слід виявляти, враховувати й розвивати здібності кожної дитини, підлітка, молодої людини, створювати умови для формування в учнів і студентів творчого й критичного мислення

Одним словом, через *гуманізацію і демократизацію освітнього процесу* слід досягати того, щоб з навчальних закладів виходили люди самодостатні, підготовлені до свідомої ефективної, творчої діяльності у різних сферах суспільного життя.

5. Освіта в Україні повинна готувати людину, адаптовану до життя у світі *багатоманітних зв'язків на різних рівнях* – місцевому, національному, європейському, глобальному. Тому так важливо навчати співіснуванню і співпраці з іншими людьми і суспільними структурами, виробляти вміння попереджувати та врегульовувати різноманітні конфлікти з дотриманням *принципів толерантності, плюралізму, діалогу* (про що згадувалось вище). Людина ХХІ століття повинна керуватися світоглядними настановами *“Єдність у розмаїтті”* та *“Доповнення замість протистояння”*.

Громадяни України мають бути готові до повноцінного спілкування зі світом, до конструктивної співпраці із громадянами й організаціями інших країн – що аж ніяк не виключає цивілізованої конкуренції і взагалі активного відстоювання національних інтересів. В умовах глобалізації не зменшується, а навпаки – актуалізується завдання зміцнення внутрішньонаціональних, громадянських зв'язків, *патріотичного єднання народу*, а отже – вироблення відповідних почуттів, починаючи з дитячого віку. При цьому є важливим, щоб нація об'єднувала індивідів на засадах

громадянського суспільства, яке ґрунтується на їхній особистісній – економічній, правовій і духовній – самостійності.

Говорячи про “націю”, маємо на увазі тут *українську політичну націю*, яка, формуючись навколо українського етносу, містить у своєму складі і людей іншого етнічного походження, які вважають Україну своєю батьківщиною. Формування в наших юних громадян *української національної ідентичності* є важливим завданням освіти й виховання. У зв’язку з цим слід насамперед спрямувати зусилля на розробку психолого-педагогічної концепції такої ідентичності.

Беззастережне “приєднання” до життєвих стандартів і ціннісних настанов зарубіжних спільнот, із притаманною їм ментальністю, загрожує нівелюванням соціокультурної своєрідності нашого суспільства; водночас жорстке протистояння всьому “чужому” неминуче веде до ізоляції й самозбіднення. Тож пошук способів сполучення різних ціннісних настанов, стилів життя, шляхів до гідного й рівноправного співбуття різних суспільних організмів, етнічних, конфесійних спільнот тощо має розпочинатися ще в загальноосвітній школі і продовжуватися на наступних етапах освіти. Не слід відкидати можливості одночасної реалізації в Україні різних типів і напрямків освіти, що існують у світі. Варто нагадати, що у відомій Болонській декларації, після формулювання принципів і завдань щодо досягнення більшої сумісності й порівняльності систем освіти, сказано: “Таким чином, ми беремо на себе зобов’язання досягти окреслених вище цілей – в межах своєї компетенції та поважаючи відмінності в культурі, мові, національних системах, а також автономію університетів – з метою зміцнення європейської сфери вищої освіти”.

Наведені настанови мають знаходити втілення й конкретизацію у державній *мовній політиці*, зокрема в освітній сфері. Така політика має бути спрямована на забезпечення:

- гармонійного розвитку й активного використання української мови як однієї з головних цінностей усієї української політичної нації;
- вільного функціонування й розвитку мов національних меншин;
- такого знання іноземних мов, яке б істотно сприяло активній участі громадян України у світових цивілізаційних процесах і міжкультурних діалогах.

6. Важливим напрямком удосконалення освіти є продовження її *комплексної комп’ютеризації*. Адже, по-перше, без комп’ютера все важче бути конкурентоспроможним на ринку праці. По-друге, комп’ютер є важливим засобом удосконалення процесу навчання, насамперед у напрямку його індивідуалізації. По-третє, комп’ютер,

підключений до глобальних інформаційних мереж, відкриває доступ до знань і досвіду всього людства, що в умовах глобалізації слугує важливим чинником успішності людини й нації. По-четверте, комп'ютер уможливив новий тип навчального процесу – *дистанційне навчання*, який дозволив надання освітніх послуг споживачам із найвіддаленіших районів країни і світу.

Головним є те, що інформаційно-комп'ютерні технології зняли практично всі обмеження на доступ до освіти і, що найголовніше, *змінити позицію індивіда стосовно системи освіти*. Індивід перестає бути тільки споживачем, а стає потенційно виробником будь-якого інформаційного й освітнього змісту.

Напрямки, що стосуються безперервної освіти і комп'ютеризації освіти, потребують більш розгорнутих коментарів із виокремленням деяких проблем, що постали на шляху реалізації цих напрямків, і можливих шляхів розв'язування таких проблем [3]. Наводимо такі коментарі.

1. *Ідея безперервної освіти* полягає у створенні системи соціальних умов, що відкривають для особистості можливість включення в освітній процес незалежно від віку, базового рівня освіти, професії тощо. Державна система управління освітою намагається вмонтувати ідею безперервності у вже наявну конструкцію через посилення вертикалі “школа – вищий навчальний заклад – післядипломна освіта”. Але, попри корисність цих зусиль, цілісно реалізувати ідею безперервної освіти вони не в змозі. Адже повноцінна безперервна освіта має надати кожному індивідові можливість вільного вибору форми і змісту отримання освіти. Така можливість передбачає наявність багатьох реальних альтернатив, що й утворюють простір можливостей. Очевидно, що уніфікована державна система освіти, якою б диференційованою вона не була, такого простору вільного вибору не створює.

Найбільш значимим моментом є те, що ці нові освітні інституції діють за відмінними від системи державної освіти нормами і правилами. Основна відмінність полягає в тому, що вони орієнтуються і намагаються відповідати на запити окремих людей або організацій. Ці запити відбивають власні освітні потреби й інтереси конкретних людей, а не абстрактні інтереси систем суспільного виробництва. Іншими словами, система освіти почала набувати рис особливої сфери послуг, що орієнтується не на абстрактні уявлення про соціальну потребу у тих чи інших знаннях, а на інтереси самих споживачів цих знань.

На сьогодні можна констатувати, що сфера освіти вже не є цілісною системою, а являє собою неоднорідний конгломерат

структурних одиниць і процесів різного ступеня соціальної інституціалізованості. Використовуючи термінологію І. Пригожина, можна всі освітні інституції поділити на *формальні* (дошкільні заклади, школи, ліцеї, гімназії, ВНЗ, інститути післядипломної освіти тощо – незалежно від форми власності), *інформальні* (різноманітні навчальні курси, тренінги тощо) та *неформальні* (домашня освіта, навчання на робочому місці тощо) [6]. Така модель освіти надає людині можливості доступу до навчання у разі її потреб, а не тому, що вона досягла певного віку, згідно з яким відбувається навчання.

Очевидно, можна говорити про виникнення і розвиток особливого *освітнього простору життєдіяльності особистості*. Сфера освіти все більше стає простором осмисленого вибору суб'єктом форм і змісту власної освіти.

Водночас слід торкнутися і, так би мовити, зворотного боку медалі. Далеко не завжди освітні послуги, які претендують на задоволення певних освітніх потреб індивіда, дійсно цим потребам відповідають. Так само далеко не завжди той, хто замовляє і купує ці послуги, добре усвідомлює свої реальні потреби.

Утворення ринку освітніх послуг (який охоплює і формальну, і інформальну, і неформальну освіту) становить один із проявів утвердження в Україні товарно-ринкових відносин, а цей процес, як відомо, має і позитивні, і негативні ефекти.

“Комерціалізація” суспільної свідомості, загострення проблеми самовизначення індивіда у просторі товарно-ринкових відносин загрожують звуженням розумових і життєвих інтересів школярів, студентів, їхніх батьків, провокують невротичну стурбованість майбутнім і прагнення якнайраніше зосередитись на здобутті фахових знань і вмінь у “найперспективніших”, на їхню думку, сферах. Та за умов швидких і важко прогнозованих структурних змін у суспільстві завчасне й кон'юнктурне фахове самовизначення не має економічного сенсу; наслідками ж є однобічність особистісного розвитку, прагматичне збіднення свідомості, нерозвиненість етичної та естетичної рефлексії. Вибір фаху та спеціалізації насамперед за економічними, а не за особистісно-змістовими мотивами утруднює майбутню самореалізацію індивіда. Одним із засобів виходу з цієї ситуації може бути попереднє розумове зіставлення й дійове “прогривання” школярами найрізноманітніших соціокультурних ролей і відтак вибір фаху на основі інтересів, чітко окреслених у просторі цих ролей. Саме такий вибір сприятиме самовизначенню індивіда як успішного суб'єкта економічних стосунків, здатного на творчу поведінку і у цій сфері, а не лише на те, щоб займати готові ринкові “ніші”.

Повертаючись до розгляду ідеї безперервної освіти, зазначимо, що за її повноцінної реалізації особистість стає не тільки суб'єктом власної навчальної діяльності, але й суб'єктом всієї системи освіти. Така трансформація може відбутися тільки у тому випадку, коли людина перестає ставитися до освіти як до необхідності (зумовленої чи то адміністративно, чи то економічно) і почне бачити в ній необхідну умову власного розвитку й особистісного зростання. Безперервна освіта створює сприятливі передумови для формування такого бачення, але її повноцінна реалізація стане можливою тільки тоді, коли воно стане головним мотивом ставлення людей до освіти.

Окреслена характеристика ситуації має ще один важливий аспект, що стосується розподілу сфер інтересів та впливу МОН та АПН України. МОН України опікується у першу чергу формальною системою освіти, тоді як АПН має опікуватись розвитком усього освітнього простору.

2. Серед технологій, які чинять найсуттєвіший вплив на розвиток особистості, в останні півстоліття на одному з перших місць, безумовно, – *інформаційні технології*. Володіння ними і відповідні знання є у наш час необхідним компонентом соціальної компетентності. Потенційні можливості використання інформаційних технологій в навчанні, особливо в поєднанні з *комунікаційними технологіями* (мережею Інтернет та ін.), обмежень практично не мають.

Використання в освіті інформаційно-комунікаційних технологій забезпечує вирішення виключно важливої соціальної (цивілізаційної) проблеми – практичної реалізації для кожного члена суспільства можливості освіти, навчання і, відповідно, особистісного зростання протягом всього життя. Це стосується будь-яких рівнів освіти: загальної, спеціальної, вищої, післядипломної, а також оволодіння частковими компетенціями, що стосуються, наприклад, іноземних мов. І тут немає ні просторових, ні часових обмежень. Новітні інформаційно-комунікаційні технології надають належні можливості для розвитку особистості людям із спеціальними потребами, забезпечують прискорений і урізноманітнений розвиток обдарованій молоді. Всі ці користувачі одержують доступ до світових скарбниць знань і можливість вільного цілеспрямовано-усвідомленого вибору інформації, а також шляхів і методів організації власного навчального процесу. Такий вибір (*вибір розвитку* – за К. Роджерсом), як відомо, і лежить у підґрунті розвитку і саморозвитку особистості та її трансцендентного виходу за власні межі.

Однак, як будь-яка інновація, ця медаль, тобто впровадження указаних технологій, теж має і зворотний бік. Виникають комп'ютерні залежності у різних проявах, нові види шахрайства,

які глибоко травмують тих, хто від нього постраждав. Віртуальне спілкування і віртуальний досвід заміщують реальне спілкування і реальний життєвий досвід, що, безумовно, може гальмувати особистісний розвиток або навіть змінювати його напрямок. Ця проблема є актуальною для сучасної психології і педагогіки.

Конкретизуючи *негативні ефекти комп'ютеризації*, нагадаємо, що сучасна цивілізація створює для існування людини складні умови, випробовуючи її адаптивні можливості. Стрімкі зміни навколишнього середовища вже завдали шкоди нормальному перебігу психологічного онтогенезу нової генерації. Все частіше спеціалісти спостерігають масове відхилення від нормативів дитячого розвитку, що призводить до включення в само розуміння норми феноменів дизонтогенезу. Оскільки нинішні обставини розвитку кардинально відрізняються від тих, що зумовлювали його 20-30 років тому, перед психологами, медиками, педагогами стоїть завдання проаналізувати витoki й причини цієї ситуації.

До неї призвело, зокрема, бездумне користування новими технологіями в системі суспільної комунікації. Це вразливо впливає сьогодні на домашнє виховання й дошкільну освіту, що в підсумку призводить до нижчого рівня розвиненості, ніж той, на який звикла розраховувати школа. Неконтрольованим в цьому плані виявився вплив ЗМІ, комп'ютеризації, Інтернету, нової сфери кібер-розваг, які разом складають нові умови онтогенезу та формування особистості. Одним із наслідків виявилось зменшення у вихованні ролі читання, яке протягом багатьох поколінь було головним чинником культурного розвитку особистості. Це спричиняє збіднення мовленнєвого словника, зниження загальної грамотності мови, обмежує здатність до творчої уяви, самокритики. Отже, під загрозою опинились психологічні здібності, які виникли у ході культурно-історичного розвитку людства. Певний занепад читання у дітей та молоді можна розцінювати як інволюційне явище, що затримує досягнення психологічної зрілості та вищих рівнів мислення, натомість наші діти у спілкуванні будуть керовані механізмами сугестії й наочності. Само спілкування за таких умов згортається в односторонній процес отримання і засвоєння вже організованої ЗМІ інформації, а діалогічний характер спілкування нівелюється.

Указані тенденції (до речі – глобальні) вимагають всебічної наукової рефлексії та вироблення системи заходів для повноцінної освіти підрастаючого покоління у нових умовах. Психологічний аналіз проблем, спровокованих розповсюдженням новітніх комунікаційних технологій, вимагає серйозного ставлення суспільства до наслідків їх впливу на дітей та молодь. Необхідно

виробити елементарні правила користування інформаційними продуктами, провадити їх експертизу відповідними спеціалістами, широко інформувати суспільство щодо негативних ефектів. Наголосимо, що нові можливості комунікації, доступність інформації самі по собі не здатні виховувати мислення та формувати культурну особистість.

Крім аналізу негативних сторін нової комунікаційної реальності, настав час її *контрольованого пристосування до освітньої практики*. Річ у тім, що поява нових інформаційних технологій загострює негативні моменти сучасної освіти, в якій не надається достатньої уваги формуванню поняттєвого мислення учнів чи студентів. В умовах інформаційного надлишку потрібно надавати їм допомогу в розбудові власного світогляду, у формуванні мислення, здатного зіставляти різні позиції і логіки. Це потребує створення відповідних сучасних педагогічних технологій. Їхньою головною метою повинно стати виховання самостійного, незалежного, творчого мислення, яке є фундаментом існування повноцінної особистості. Для цього перш за все треба враховувати загальні культурно-історичні закономірності розвитку, орієнтуватися на виховання творчого мислення дітей, підлітків і юнацтва, щоб, наприклад, діалог з комп'ютером не замінював собою внутрішній діалог. В цій справі велике значення має такий творчий ресурс, як самостійне писемне мовлення, щільно пов'язане з усвідомленням цінності й унікальності своєї особовості у просторі культури й соціуму. Отже й читання, й писемне мовлення як ніколи мають усвідомлюватися сьогодні як провідні для досягнення культурно-історичних універсальї розвитку особистості, що прилучають її до гуманістичних цінностей, зберігаючи наступність культурних процесів.

Знову наголосимо на тому, що експансія ігрових комп'ютерних технологій та Інтернету не лише по-новому ставить проблему комп'ютерної освіти в школі, але й загострює всі "старі" загально-освітні питання. Бо ж надмірне занурення школярів у "віртуальний світ", яке турбує всіх нас, значною мірою є захисною реакцією на тиски й ризики "дорослого" світу, нудність та обтяжливість шкільного життя. Власне ж комп'ютерне навчання й загалом використання комп'ютерів у школі має базуватися не лише на інструкціях і тренінгу, але й на виявленні сучасного місця комп'ютера в колі інших *феноменів культури* – як потужного засобу спілкування зі світом, реалізації творчих потенцій, навчально-ігрового моделювання реальності, здобуття інформації тощо. Взаємодія учня з машиною має бути повсякчас опосередкована проблемним спілкуванням з людьми – однолітками, вчителями,

фахівцями. Саме в такому освітньому процесі людина справді оволодіватиме комп'ютером, а не підпадатиме під його владу. Але це знов-таки буде освітою, що має за *основну мету* не перелік “ЗУНів”, а формування здатності до творчого мислення-спілкування-діяльності. Лише діалог зі світом як цариною творчості й культурних витворів дозволить особистості, що формує себе, не тікати від будь-яких цивілізаційних реалій і не “розчинятися” у їхньому вирі, а входити із сучасною цивілізацією в рівноправну взаємодію, роблячи її знаряддям самовизначення й самоздійснення.

Висновок. На завершення проведеного аналізу підкреслимо, що в нашу епоху суспільство стає усе більшою мірою *людиноцентричним*. Індивідуальний розвиток людини, особистості стає за таких умов, з одного боку, основним показником прогресу, а з іншого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства.

Усвідомлення цих закономірностей має визначати пріоритети наших зусиль, спрямованих на вдосконалення освіти та її наукового забезпечення.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект / Г.А. Балл. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
2. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1996. – 240 с.
3. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118-152.
4. Максименко С.Д. Генетическая психология / С.Д. Максименко. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 319 с.
5. Мамардашвили М.К. Стрела познания: [набросок естественно-исторической гносеологии] / М.К. Мамардашвили. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 394 с.
6. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255-285.

An attempt sprognozuvati development of personality in modern global changes was done in the article, in particular: scientific and technical, different social spheres. In theory the process of socialization of personality is analysed in segodennikh swift civilization changes.

Keywords: personality, development of personality, process of socialization of personality, civilization processes.

Отримано: 3.11.2011 р.